

Joep Dubbink

‘Reality is highly overrated’ God in taal werkelijkheid in Brueggemann’s *Theology of the Old Testament*

Van 14-17 mei werd op Hydepark een conferentie gehouden over het thema ‘Een God in Conflict. Hoe subversief is Walter Brueggemanns *Theology of the Old Testament*?’ In de openingslezing kwam Brueggemann’s historische en methodische inleiding aan de orde. Dit artikel is de uitwerking van een gedeelte uit die lezing.

Prof. dr. J. Dubbink is predikant te Zeist (PKN) en bijzonder hoogleraar bijbelse theologie voor de Dirk Monshouwer Stichting aan de Vrije Universiteit.

In het algemeen zijn inleidingen van boeken niet de smeugste lektuur. De auteur voelt zich verplicht om zijn werk in een historisch of methodisch kader te plaatsen, en kwijt zich met meer of minder enthousiasme van die taak, maar de lezer weet het allang: het eigenlijke moet nog komen.

Bij Brueggemanns *Theology of the Old Testament*¹ ligt dat anders. Wie dat boek openslaat, wordt al in de inleiding verrast door een aantal statements die er wezen mogen. Wanneer Brueggemann in het historisch overzicht is aangekomen bij Karl Barth’s kritiek op de moderniteit, lezen we: “*The God of the Bible is not ‘somewhere else’, but is given only in, with and under the text itself.*” (blz. 19, curs. Brueggemann). In een volgend hoofdstuk, als hij spreekt over het belang van de retorische zeggingskracht van de bijbeltekst, stelt hij: “*Thus even with reference to God, the imaginative, generative power of rhetoric offers to the hearer of this text a God not otherwise known or available or even – dare one say – not otherwise “there.”*” (blz. 58).

Dat zijn uitspraken die heel wat verder gaan dan je van een onschuldige methodische inleiding verwacht. ‘Subversief’ is wellicht nog vriendelijk opgemerkt bij een dergelijke leeswijze. Brueggemann realiseert zich dat heel goed en hij kiest bewust deze aanpak, want hier vallen meteen belangrijke beslissingen. Je kunt niet argeloos zijn in de keuze van methoden en instrumenten, want die keuze heeft vérstrekkende gevolgen voor de uitkomst. Dat blijkt, want intussen is hij natuurlijk allang niet meer alleen met methoden bezig, maar heeft hij al hoog en breed een voorschot genomen op de inhoud van zijn *Theology*. En daarbij stuiten we op een paradox. Enerzijds komt Brueggemann de eer toe, dat hij als geen ander God weer ter sprake brengt in zijn theologie. De eerste zin van hoofdstuk 3, precies daar waar hij begint met het ontwikkelen van zijn eigen visie, luidt: “*The primal subject of an Old Testament theology is of course God*” (blz. 117). Dat is zó verrassend, dat het ‘*of course*’ alleen maar ironisch en polemisch kan worden opgevat. Tegelijk wordt die ‘God van het Oude Testament’ door hem gepresenteerd als een persoon in een verhaal: de hoofdpersoon van de teksten van het OT, en daarmee als een talige, tekstuele figuur. Wat gebeurt daar allemaal, en vallen daar vóór het begin van zijn bijbelse theologie al geen omstrede beslissingen?

Strijd op twee fronten

Brueggemann vecht in die eerste honderd bladzijden van zijn *Theology* een taai gevecht uit, voornamelijk op twee fronten. In beide gevallen draait het om de vragen van Verlichting en moderniteit. Het ene front is dat van de historische kritiek, in alle nuances en varianten; het andere front is de reactie daarop in de vorm van een kerkelijke bijbelse theologie die vasthoudt aan traditionele kaders van uitleg, en in feite terug wil achter de Verlichting.²

Brueggemann wil tegenover die beide fronten een alternatief bieden. Dat zoekt hij in de ‘retorische’ benadering van de tekst als geheel. Tegenover een benadering die niet in God geïnteresseerd is maar zoekt naar feiten achter de tekst, en een kerkelijke bijbelse theologie die van tevoren al veel weet over God, en God vooral buiten en achter de tekst zoekt, wil hij de teksten zelf in hun eigen veelzijdig getuigenis aan het woord laten: zo divers, onaangepast en aanstootgevend als ze maar zijn.³

Daarbij trekt hij het *sola scriptura* van de Reformatie op een heel radicale manier door. God is alleen te kennen in de Schriften, zei de Reformatie, al was ook dat niet onomstreden.⁴ Brueggemann gaat een stapje verder en stelt: God is alleen te vinden in de teksten. Dáár ontmoet je hem, en het is zinloos te spreken over een God buiten of achter de teksten.

Voor ons in 2008 in Nederland ligt daarbij natuurlijk meteen een associatie klaar: hoe verhoudt zich deze opstelling tot Klaas Hendrikse met zijn boekje *Geloven in een God die niet bestaat*. Op het eerste gezicht lijkt een ‘God die niet bestaat’ aardig overeen te komen met een God die alleen in teksten te vinden is. De vraag ligt voor de hand, of Brueggemanns opstelling te beschouwen is als een wat meer bijbels georiënteerde versie van die van Hendrikse.

Ik denk het niet. Hendrikse heeft de Verlichting met volle teugen ingedronken en heeft de moderniteit als denkkader geaccepteerd. Voor hem is ‘bestaan’ een kwestie van waarneembaar, zichtbaar of tastbaar zijn, daar voldoet God niet aan dus bestaat Hij niet.⁵ Dat raakt weliswaar aan een bijbelse notie, dat het ‘zijn’ van God totaliter aliter, geheel anders, is dan ander zijn, maar Hendrikse wil ook niet weten van een ‘op andere wijze’ bestaan van God (blz. 33) en werkt vanuit een ander

¹ *Theology of the Old Testament. Testimony, Dispute, Advocacy.* Minneapolis (Fortress Press) 1997.

² Voor de eerste richting gaat zelfs het noemen van overzichtswerken deze voetnoot te buiten. Met de tweede is vooral de naam van Brevard S. Childs verbonden, met zijn zgn. ‘canonische’ methode, waarbij echter juist niet de canon zelf de norm is, maar die canon wordt uitgelegd binnen het belijden van de kerk. Voor Brueggemanns kritiek daarop zie blz. 90-93.

³ Met deze onverantwoord korte beschrijving van die benadering doe ik Brueggemann geen recht. Ik ga ervan uit dat Nederlandse lezers vanuit bekendheid met de ‘Amsterdamse school’ (die helaas nog geen voetnoot

uitgangspunt. Hij gebruikt heel selectief een aantal bijbelteksten die in zijn ‘godsverstaan’ passen. Hij doet dat overigens opzettelijk en zonder gêne; hij weet zich bij lange na niet zo schatplichtig aan en afhankelijk van de bijbelse traditie als Brueggemann.⁶

Taal en werkelijkheid

Ook zonder Hendrikse blijft het gesprek wel spannend! Net nu we dachten dat we de vragen rond bijbel en historiciteit wel een beetje in de vingers hadden, en niet meer zo snel van onze stoel vielen bij schepping in zes dagen en muren van Jericho die alleen tekstuele werkelijkheden bleken te zijn, komt Brueggemann de vraag van historiciteit op scherp stellen. God alleen in de tekst, betekent dat, dat God slechts een talige werkelijkheid is? Of zou het kunnen zijn dat ik, alleen al door het stellen van die vraag, mijzelf laat kennen als een typische vertegenwoordiger van modern, empirisch en rationeel denken? Overwaardeer ik zo het ‘feitelijke’ niet, reduceer ik zo niet de werkelijkheid, door die terug te brengen tot wat tastbaar en zintuiglijk waarneembaar is? Is het niet waar: ‘Reality is highly overrated’?⁷ Voor mijn gevoel ligt daar een wezenlijk punt, dat qua belang alle discussies over historiciteit overschaduwet.

Brueggemann meent niet, dat hij daarmee een ultra-vrijzinnig standpunt kiest, maar verbindt zich uitdrukkelijk met de theologie van Karl Barth. Barth breekt met eeuwen rationale kenleer, stelt hij, en kiest niet voor algemene concepten maar voor het bijzondere en éénmalige getuigenis zoals dat stem heeft gekregen in de retorische kracht van de bijbeltekst. Hij kiest daarmee ook tégen de ontologische claims van een Helleniserend christelijk geloof. Dat zijn grote woorden, zelfs voor een zo breed georiënteerd theoloog als Walter Brueggemann. Ondanks mijn sympathie voor zijn bijbels-theologische positie vraag ik me af of zijn Barth-interpretatie klopt. Duidelijk is, dat Barth opnieuw oog heeft voor het volstrekt andere van de wereld van de bijbel. Ook is misschien op hem terug te voeren dat het daarin vooral om een talige werkelijkheid gaat, die zich niet een-op-een laat verbinden met de ons bekende werkelijkheid. Maar Barth’s theologie is doordrongen van een besef van Gods werkelijkheid die ‘werkelijker’ is dan de onze. En de inherente moeite die de theologie heeft om over God te spreken zit ‘m bij Barth niet in het problematische van God maar in het problematische van de mens.⁸ Misschien ligt het bij de latere Barth anders, en zou die de manier kunnen waarderen waarop Brueggemann het theologiseren van het Oude Testament beschrijft als “an enterprise of counter-reality” (blz. 76, curs. Brueggemann).

Hoe dat ook zij, ik constateer in elk geval dat er ook heel andere, zij het overwegend tammere manieren zijn om Barth bijbels-theologisch te plaatsen: nota

bene Brevard Childs beroept zich voor zijn visie ook op Barth, en wel precies betreffende dit punt, als hij stelt: ‘...for him (Barth) the Bible above all bears witness to a reality outside the text, namely to God...’⁹ (!)

Als de werkelijkheid niet in een beeld te vangen is...
Saone sur Champagne (Fr.), boven het altaar van de St. Joseph kerk.
Foto: Anton Sinke

Getuigenis en realis presentia

Het wordt nog spannender, als Brueggemann al zijn kaarten zet op het bijbelse (dus menselijke) getuigenis over God, en formuleert: ‘... who God turns out to be in Israel depends on the utterance of the Israelites or, derivatively, the utterance of the text.’ Hij maakt daarmee God, het karakter van God, tot een functie van de mens die over Hem en tot Hem spreekt, verkondigt, en aanbidt. Is daarmee de cirkel niet rond, en is God het product geworden van de menselijke verbeelding? Eerder zou ik denken aan psalmteksten, waarin Gods grootheid hangt aan menselijke lofprijzing. God immers ‘troont op de lofzangen Israëls (Ps. 22,3); waar is zijn troon anders dan op die lofzangen? En als de dichter zijn volk oproept: ‘Maak met mij JHWH groot, en laten we samen zijn naam verheffen’ (Ps. 34,3), dan hangt daar ook iets vanaf: wanneer dat niet gebeurt, blijft Gods naam klein. In al zijn grootheid heeft de God van het Oude Testament zich afhankelijk gemaakt van menselijk getuigen, spreken, lofzeggen en handelen.

In discussie met Childs die een realiteit van God achter de tekst zoekt. God, stelt Brueggemann dat Hij alleen bestaat via de gevaarlijke praktijk van de

krijgt toebedeeld in Brueggemanns boek...) wel ongeveer begrijpen waar hij heen wil.

- 4 Denk aan Calvin en het debat over de duplex cognitio Dei (Institutie I, II/1).
- 5 Geloven in een God die niet bestaat. Manifest van een atheïstische dominee. Nieuw Amsterdam uitgevers, 2007, blz. 30-33. In feite poneert Hendrikse dat God niet bestaat, zonder te argumenteren; hij constateert (blz. 30) dat vanaf eind 16^e eeuw God steeds meer terrein prijsgeeft en stelt dan: ‘God valt buiten de categorie van verschijnselen waarvoor het woord ‘bestaan’ zinvol kan worden gebruikt.’ (blz. 32).
- 6 Ik spreek daarmee geen oordeel uit over Hendrikse’s manier van theologiseren, ik constateer het alleen. Daarmee blijven de vragen die hij opwerpt pastoraal nog wel van belang – alleen al vanwege de grote mate van herkenning die zijn boek bij velen oproept – maar valt hij als serieuze gesprekspartner voor de bijbelse theologie af.
- 7 Al Pacino als de hoofdperson in de film Devil’s Advocate.
- 8 Zie bijv. Kirchliche Dogmatik I/1, § 3, blz. 47vv.
- 9 Brevard S. Childs, Biblical Theology of the Old and New Testaments. Minneapolis (Fortress Press) 1992, blz. 22.

retorica. ‘... the God of Old Testament theology as such lives in, with and under the rhetorical enterprise of this text, and nowhere else and in no other way’ (blz. 66). Die tekst roept voor de goede verstaander een associatie op: ‘in, met en onder’ zijn precies de woorden waarmee Luther de aanwezigheid van Christus in de elementen van het Avondmaal aanduidt.¹⁰ Dat is geen toeval, want Brueggemann heeft dezelfde uitdrukking al eerder gebruikt (blz. 19, geciteerd boven). Het past bij zijn voorliefde voor Luther dat ook diens avondmaalsleer verborgen een plekje krijgt in Brueggemanns theologie. En de parallel klopt ook inhoudelijk: zoals voor Luther de aanwezigheid van Christus in het Avondmaal niet fixeerbaar (transsubstantiatie) is, maar tijdens de viering wel degelijk reëel, zo is ook voor Brueggemann God in de tekst een realiteit: in het horen ontmoet je Hem.

Rechtbankmetafoor

Dat komt nog in een helderder licht te staan, wanneer je de historisch-methodische inleiding van het boek niet op zichzelf bekijkt, maar samen leest met de manier waarop Brueggemann zijn eigen oudtestamentische theologie presenteert: de metafoor van de rechtbank. Het oude testament levert een getuigenis over God, en de juiste plaats van een getuigenis is de rechtbank (zie vooral blz. 120–122). Voor die ‘rechtbank’ komen Israëls *core testimony* én *counter-testimony* ter sprake,¹¹ en het is de geloofsgemeenschap die uiteindelijk beslist: nemen we dit getuigenis aan als waarachtig en betrouwbaar, of niet?

Nu is het zaak, die rechtbankmetafoor goed te begrijpen. Het is Brueggemanns manier om teksten die zo vaak niet inpasbaar zijn gebleken in de bijbelse theologie, en dus buiten beschouwing bleven, een volwaardige plek in zijn theologie te geven. Maar juist die metafoor van de rechtszaak betekent, dat weliswaar alles gezegd kan worden maar uiteindelijk de *waarheidsvraag* niet ontweken kan worden.

Om zo’n setting te ontwerpen moet je volgens mij Amerikaan zijn. De VS zijn het land van ‘see you in court’, en Brueggemanns nadruk op het retorische karakter van het bijbels getuigenis krijgt ineens reliëf wanneer je beseft, hoezeer in de rechtszaal woorden, in retorica en debat, allesbepalend zijn.¹² Amerikaanse rechtszaken draaien om competitie, om winnen. Alles kan gezegd worden, qua getuigenis en ondervraging is in de ogen van de rechter maar weinig ongeoorloofd (*objection! – sustained!*). Maar tenslotte wordt er wel een oordeel geveld, en dat oordeel schept een nieuwe werkelijkheid. Wie onschuldig is verklaard, ‘is’ nu in juridische zin onschuldig, en mag nu ook op straffe van laster niet meer schuldig genoemd worden – en omgekeerd.

Daarmee komt nu heel het betoog over God als talige werkelijkheid in een ander licht te staan.

Brueggemann: ‘In the parlance of the court, the verdict is the establishment of a legal reality. If we describe the process theologically—or, more specifically, in the practice of the Old Testament—we may say that that testimony becomes revelation.’ (blz. 121).

Een oordeel van de rechtbank is een *nieuw feit*, theologisch: *getuigenis wordt tot openbaring*. Daarmee worden alle claims van het getuigenis van Israël over God in potentie waarheid – een ‘bid for truth’ in Brueggemanns taalveld. Dus ook een oordeel over de claim van Israël, ‘God is goed’, schept een nieuwe situatie. Wat eerst onzeker is, is het daarna niet meer. Wat eerst getuigenis is, wordt – voor wie het oordeel erkent – tot een nieuwe werkelijkheid. Met dat gegeven zou je nog eens terug moeten naar kijken naar wat Brueggemann zegt over Gods bestaan, en hem wellicht met zijn eigen metafoor corrigeren: hij verwerpt namelijk een ontologisch spreken over God, maar hoe zit het als de teksten dat wél doen, en als die teksten erkenning vinden bij de geloofsgemeenschap en zo tot openbaring worden?

Subversief?

Tenslotte terug naar het thema van de conferentie: is deze manier van theologie van het Oude Testament bedrijven ‘subversief’? Ze is zeker ontregelend, morrelt aan vaste zekerheden van welke snit ook, en wat mij betreft is dat heilzaam. Brueggemanns agenda lijkt echter verder te gaan: het formuleren van een kritische theologie – als het moet tegen gevestigde kaders van kerk en samenleving in – waarin het weerbarstige verhaal van de God van de bijbel stem krijgt midden in een samenleving die uitpuilt van onrecht en geweld. Of dat lukt is niet beslist: zijn manier van theologiseren geeft er zeker ruimte aan, maar het oordeel ligt bij de gemeenschap die de teksten leest: de bijbelteksten wel te verstaan, met hulp van deze *Theology*. Op het oordeel van die lezende, *horende* gemeenschap komt het aan.

Maar als we iets uit rechtbanksoaps kennen, dan is het wel, dat het nooit over is. Er is altijd nog wel weer een nieuwe rechtsgang mogelijk, een hoger beroep, nieuwe getuigen of nieuwe bewijzen. Soms worden wel knopen doorgelukt, bepaalde zaken stáán en daar moet je mee verder, maar – in het Nederlands kan dat zo mooi dubbelzinnig – het proces gaat altijd door.

¹⁰ Verwijzing volgt

¹¹ Onder *counter-testimony* verstaat hij die teksten, die kritische vragen stellen bij het *core testimony*, en beweren dat God niet betrouwbaar is, dat Hij bedriegt, dat Hij zijn beloften niet nakomt (Job, Prediker, vele psalmen), enz.

¹² Om die reden hoort elke theoloog een basale kennis van het genre *rechtbanksoap* te bezitten.